

ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТИПУ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено аналізу типу мовної особистості в межах функційної лінгвістичної прагматики. Проведено багатоетапний лінгвопрагматичний експеримент з визначення типу мовної особистості й спрямування мовленнєвої поведінки на матеріалі антонімічної системи української мови. Охарактеризовано копіальну, креативну, статичну, динамічну, позитивно та негативно спрямовані мовні особистості.

Ключові слова: антонім, дихотомія, лінгвопрагматика, мовленнєва поведінка, мовна особистість, експеримент.

Статья посвящена анализу типа языковой личности в рамках функциональной лингвистической прагматики. Проведено многоэтапный лингвопрагматический эксперимент по определению типа языковой личности и направленности речевого поведения на материале антонимической системы украинского языка. Охарактеризованы копияльная, креативная, статическая, динамическая, положительно и отрицательно направленные языковые личности.

Ключевые слова: антоним, дихотомия, лингвопрагматика, речевое поведение, языковая личность, эксперимент.

This research is devoted to the key problem of the modern linguistics: study of communicative oriented units and categories of the language system, which largely depends on the speech activity of its speakers. The article is devoted to the analysis of motivation and pragmatic level of the linguistic identity in the sphere of functional pragmalinguistic. The objective of our research is to develop methods of linguistic analysis pragmatic linguistic identity and determine the type of directional speech behavior. The following types of lingual identities has been characterized: copying, static, dynamic, positively directed, negatively directed. The methodology of individual language behavior was developed based on the antonymous system of Ukrainian language. Methodology of research relies on a set of different general scientific and humanities research methods, experiment. The results of the research could be used in other linguistics subjects (etc. psycholinguistics, social linguistics, linguo-semiotics, cognitive and communicative linguistics) Perspective of further research is to improve the criteria for the description and figures portretuvannya language and speech behavior.

Key words: antonym, dichotomy, language behavior, linguistic identity, pragmalinguistic, experiment.

© Тараненко К. В., 2016

У багатьох лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. домінує думка про те, що пізнати сутність і природу мови без звернення до людини, особистості в мові неможливо. Це зумовлено посиленою увагою дослідників різних наукових парадигм до людини не лише як носія певної свідомості, що виконує певну діяльність, але і як до носія мовної свідомості. Відтепер абстрактний, ідеальний мовець поступається своїм місцем конкретному, реальному мовцеві, який здійснює свою мовленнєву діяльність щоразу в новій ситуації, у новому комунікативно-прагматичному просторі. Вияви особистості в мові та мовленні найповніше вивчають саме в межах лінгвопрагматики – одного з найдинамічніших напрямів сучасної антропоцентричної лінгвістичної науки. Ураховуючи поняття комунікативної ситуації (конкретної ситуації спілкування, що спонукає учасників до міжособистісної взаємодії), лінгвопрагматику визначають як відмінну від семантики лінгвістичну дисципліну, що вивчає значення одиниць мови з огляду на особистісне ставлення того, хто використовує та сприймає знаки мови.

Проблемам дослідження мовних знаків щодо мовної особистості автора в межах лінгвопрагматики приділяли увагу видатні лінгвісти (Н. Арутюнова [1], Ф. Бацевич [2], О. Горло [3], Ю. Караулов [4], Г. Матвєєва [6], Ю. Степанов [7], І. Сусов [8].) Їхніми зусиллями розроблена методологія лінгвопрагматичного аналізу функціонування мовних одиниць у тексті з позицій вияву мовної авторської індивідуальності. Залежно від об'єкта лінгвопрагматичного аналізу сучасні дослідники виділяють функційну (об'єктом є текст та мовні одиниці в його складі) та приховану (аналізують адресант та адресат) лінгвопрагматики. У межах української мовознавчої науки методологія функційної та прихованої лінгвопрагматик ще не пройшла повної наукової апробації на жодному з типів мовних одиниць. Утім, навіть на цьому етапі стає зрозумілою доцільність подальшого дослідження лінгвопрагматики не лише для всебічного вивчення мовних одиниць, а й для розвитку теорії мовної особистості. Тому метою нашого дослідження

є розроблення методики лінгвопрагматичного аналізу мовної особистості й визначення типу спрямування мовленнєвої поведінки.

Мовна особистість – це особистість, яка реалізує себе в комунікації, обирає та здійснює ту чи ту стратегію й тактику спілкування й використовує той чи той репертуар засобів мови. У межах функційної лінгвопрагматики мовну особистість, як таку, що добре володіє засобами мовного коду рідної мови в різних типах комунікативних ситуацій [5, с. 67], характеризують на основі функційного мотивованого цілеспрямованого вибору мовних одиниць у дискурсі.

Структуру мовної особистості формують трьома рівнями: інваріантним, когнітивним та прагматичним (за Ю. Каруаловим [4]). У цьому разі кожен із цих трьох рівнів досліджують з опертям на одиниці мови, що відповідають його специфіці. Інваріантний (вербально-семантичний, вербально-граматичний) рівень структури мовної особистості автора аналізують щодо мовних одиниць, які демонструють володіння повсякденною мовою. Це можуть бути, наприклад: морфема, слово, словоформа, словосполучення, синтаксема тощо. На цьому рівні відносно постійною частиною структури мовної особистості є комплекс збережених протягом достатньо довгого історичного часу структурних рис загальнонаціонального мовного типу, поняття якого використовують як гіпотетичну передумову наявності інваріантної частини. Ця інваріантна частина структури забезпечує взаєморозуміння носіїв різних діалектів, розуміння мовною особистістю текстів, що виходять далеко за межі часу її життя та функціонування.

Когнітивний (тезаурусний) рівень структури мовної особистості вивчають з урахуванням мовних одиниць, що репрезентують статичну й відносно стабільну індивідуальну концептуальну картину світу автора тексту як носія конкретної мови. Це такі одиниці, як денотат, сигніфікат, фрейм, афоризм, сентенція, приказка, фразеологізм, метафора. Цей рівень вивчення мовної особистості встановлює ієрархію змістів та цінностей у її картині світу, у її тезаурусі. Звичайно, наявна певна

домінанта, яку визначають національно-культурні традиції і суспільна ідеологія, уможливує виділення для мовної особистості в загальномовній картині світу її ядерної, загальнозначущої, інваріантної частини, а також специфічної й неповторної для цієї особистості частини.

Прагматичний (мотиваційний) рівень виявляє мотиви та цілі, що зумовлюють її розвиток, поведінку, керують її текстотворенням та, як наслідок, визначають ієрархію змістів і цінностей у її мовній моделі світу. Такими одиницями є дейксис, способи аргументації, плани, тактики, комунікативні й мовні стратегії тощо.

Першим і другим рівнями дослідження мовної особистості лінгвісти опікуються давно, третій став об'єктом посиленої уваги науковців в останні десятиліття в аспекті розвитку лінгвопрагматики, психолінгвістики, теорії мовленнєвої комунікації, теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики.

З огляду на варіативність вираження мотиваційно-прагматичного рівня структури мовної особистості виділяють поняття типу мовної особистості, який визначають як стійку структуру, що відбиває індивідуальні особливості суб'єкта, який вступив у комунікацію, і мовленнєву поведінку, що детермінує його [3, с. 118]. Виділяти типи мовних особистостей можна за безліччю ознак (від частиномовних належностей до особистісних характеристик), узагальненням особливостей вияву індивідуальної мовленнєвої поведінки. Вияв індивідуальної мовленнєвої поведінки – це позбавлений усвідомленого мотивування, автоматизований, індивідуальний, стереотипний вияв мовленнєвої діяльності й дискурсивного мислення конкретної мовної особистості. В актуалізації індивідуальних стратегій і тактик мовленнєвої поведінки виявляються індивідуальні особливості мовної особистості, що забезпечують її неповторність і формують індивідуальний тип.

Сучасний рівень розвитку лінгвістичної наукової парадигми подає широку теоретичну базу для розроблення нових перспективних підходів для дослідження мовної особистості та індивідуальної мовленнєвої поведінки. Для аналізу типів мовної

особистості організовано багатоетапний лінгвопрагматичний експеримент. Дослідження здійснено серед студентів 1–4 курсів Університету митної справи та фінансів у м. Дніпропетровську. В експерименті взяли участь 50 осіб. На першому етапі дослідження визначено ступінь розвитку вербально-семантичного рівня структури мовної особистості, тобто рівень володіння повсякденною мовою. Учасникам пропонувалися завдання, пов'язані з утворенням слів, добором синонімів до запропонованих лексем, уведенням слів до словосполучень. Такі завдання дали змогу проаналізувати словниковий запас, комунікативні навички мовних особистостей, уміння використовувати мовні засоби для переформулювання своїх думок й усвідомлення закономірностей системи мови. Підсумовуючи результати дослідження вербально-семантичного рівня структури мовної особистості, зроблено висновок, що до другого етапу дослідження потраплять уже 36 студентів, оскільки 14 не змогли виконати ці завдання повністю. Це пов'язано з низьким рівнем володіння лексичними та граматичними засобами української мови, що для них не є мовою повсякденного спілкування. Ця характеристика, безумовно, є показовою для опису їхньої мовної особистості, проте подальша участь у нашому експерименті стала неможливою через те, що типологію мовних особистостей будують на варіативності мотиваційно-прагматичного рівня, ураховуючи достатній рівень розвитку вербально-семантичного й когнітивного рівнів.

На другому етапі експерименту досліджено когнітивний рівень розвитку мовних особистостей. Учасникам запропоновано завдання, пов'язані з визначенням відносної стабільності індивідуальної концептуальної картини світу мовця як носія конкретної мови. Це усні завдання із тлумачення слів та поширених фразеологізмів української мови, наведення прислів'їв та приказок до визначених й описаних ситуацій. Успішно виконали ці завдання 30 студентів.

Для аналізу мотиваційно-прагматичного рівня структури мовної особистості були обрані універсальні лексичні угруповання – антоніми, оскільки свідоме утворення

й використання антонімічної пари – це вияв творчої індивідуальності мовця, відбиття його стереотипної мовленнєвої поведінки. Саме антоніми можуть докладно репрезентувати індивідуальну манеру використання лексичних одиниць, а також особливості втілення цінностей особистості на мовному рівні. Мотиваційно-прагматичний рівень мовної особистості визначає спосіб взаємодії антонімічних відношень з іншими елементами лексичної системи та кореляцію з інтенціями особистості залежно від умов комунікації. Уживання антонімів у мові виявляє сутність відношень, оцінок, цінностей окремої мовної особистості. Антонімічна система окремого мовця може формувати мотиваційну структуру мовної особистості, оперуючи діяльнісно-комунікативними потребами, зумовленими типом комунікативної ситуації.

На третьому етапі експерименту учасники отримали кілька завдань з використанням антонімів української мови. Учасникам запропоновано список слів, до яких потрібно дібрати антонім. Зазначимо, що не кожне слово із запропонованого переліку мало лексему із протилежним значенням. Таку позицію можна було пропустити, або дописати асиметричний антонім, або нове слово загалом. Схожим завданням визначено копіальний чи креативний типи мовних особистостей. Слова, дібрані копіальною мовною особистістю, повністю відповідають словниковій моделі побудови антонімічної пари, утворені за допомогою префіксів із протилежним значенням, наприклад: *логічний* – *алогічний*, *симпатія* – *антипатія*. Креативний тип мовної особистості прагне знайти не лише словниковий антонім, а й дібрати контекстуальний, прагматичний антонім, протилежність якого виявляється лише в конкретній ситуації спілкування. Наприклад, до слова *ворог*, окрім словникового *друг*, отримано такі приклади: *соратник*, *союзник*, *напарник*, *однодумець*. Дієприкметник *утомлений* отримав такі антоніми: *бадьорий*, *енергійний*, *жвавий*. Креативні мовні особистості до слова *будити* дописали *присипляти*, *усипляти*, *колисати*, *вкладати спати*. Із 30 учасників експерименту 23 виявили риси копіальної мовної особистості, 7 – креативної.

Поданий перелік антонімічних пар став матеріалом для виконання наступного завдання. Учасникам запропоновано скласти зв'язний текст (15–20 речень) будь-якої тематики з використанням якомога більшої кількості антонімічних пар з попереднього завдання. За результатами цього етапу визначено статичний і динамічний типи особистостей, а також негативне чи позитивне спрямування мовленнєвої поведінки.

Динамічне спрямування мовленнєвої поведінки виявляється у фіксації автором рухів, процесів, зміни станів, що формально виражається перевагою дієслівних антонімів. Динамічна особистість сприймає життя як постійний рух, дію, процес, чергу подій, тому деякі з учасників вдалися навіть до прийому нанизування антонімічних дієслівних пар, щоб розширити й урізноманітнити власний твір. Статичну мовленнєву поведінку визначає перевага іменних частин мови серед антонімів над дієсловами. Динамічну мовленнєву поведінку виявляє більшість учасників – 16 осіб, статичну – 11 осіб, нейтральну за цією характеристикою – 3 особи.

Складений учасниками текст з антонімами проаналізовано також за характеристикою позитивного чи негативного спрямування мовленнєвої поведінки особистостей на матеріалі обраних для власного тексту антонімічних пар. Загалом учасники виявляють тенденцію до реалістичної оцінки подій навколишнього світу, оскільки за допомогою антонімів фокусуються на обох протилежних полюсах позначуваного явища. Утім, подекуди антонімічні пари актуалізують підкреслено негативне спрямування мовленнєвої поведінки: *Коли сусіди почали мене будити, я почувався зовсім **утомленим, кволим** та **нещасним**, а на їхню думку, **напевно**, мав бути **жвавим** та **енергійним***. Помічено, що мовні особистості з негативною мовленнєвою поведінкою не послуговуються словниковою моделлю побудови антонімічної пари, а на першу позицію висувають антонім, що позначає негативний полюс оцінки явища. Позитивну мовленнєву поведінку зреалізовано через побудову антонімічної пари за моделлю «позитивне – негативне», наприклад: *У цій компанії було **людяно, щиро**, а не*

бездушно. Отже, на цьому етапі проаналізовано загальний тон створеного учасниками тексту (позитивний, нейтральний чи негативний), а також манеру побудови антонімічних пар. Із 30 учасників 18 виявили позитивне спрямування мовленнєвої поведінки, 10 – негативне, 2 – нейтральне.

Підсумкові результати опису типів мовних особистостей на завершальній стадії проведення багатоетапного лінгвопрагматичного експерименту дали змогу описати учасників за такими дихотоміями: копіальність – креативність, динамічність – статичність, позитивне – негативне спрямування (табл. 1).

Учасники (№) / тип мовної особистості	копіальна	креативна	динамічна	статична	нейтральна	позитивна	негативна	нейтральна
Учасник 1	+		+			+		
Учасник 2	+		+			+		
Учасник 3	+		+				+	
Учасник 4	+				+	+		
Учасник 5		+	+			+		
Учасник 6	+			+			+	
Учасник 7	+				+	+		
Учасник 8	+		+					+
Учасник 9		+		+		+		
Учасник 10		+	+			+		
Учасник 11	+			+		+		
Учасник 12		+		+		+		
Учасник 13	+		+			+		
Учасник 14	+			+		+		
Учасник 15	+		+				+	
Учасник 16		+		+			+	
Учасник 17	+		+			+		
Учасник 18	+		+				+	
Учасник 19	+		+			+		

Учасник 20	+		+			+		
Учасник 21		+			+	+		
Учасник 22	+		+				+	
Учасник 23	+		+			+		
Учасник 24	+			+		+		
Учасник 25		+		+				+
Учасник 26	+		+				+	
Учасник 27	+			+		+		
Учасник 28	+			+			+	
Учасник 29	+		+				+	
Учасник 30	+			+			+	

Результати дослідження, подані в таблиці 1, уможливають визначення типу мовної особистості кожного учасника есперименту. Наприклад, мовну особистість Учасника 1 можна описати як копіальну, динамічну, позитивну; Учасника 9 як креативну, статичну, позитивну особистість тощо. Лінгвопрагматичний експеримент, створений на основі варіативності мотиваційно-прагматичного рівня структури дослідження особистості, дав змогу подати типологію мовних особистостей на основі провідних дихотомій і може вважатися дієвою методикою типології мовних особистостей та характеристики індивідуальної мовленнєвої поведінки.

Бібліографічні посилання

1. **Арутюнова Н. Д.** Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
2. **Бацевич Ф. С.** Нариси з лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
3. **Горло Е. А.** Прагмалингвистический анализ письменного поэтического текста / Е. А. Горло // Основные проблемы современного языкознания : материалы всероссийской научной конференции. – Астрахань : АГУ, 2007. – С. 116–121.
4. **Караулов Ю. Н.** Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.

5. **Красных В. В.** Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст): дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» – М., 1999. – 354 с.
6. **Матвеева Г. Г.** Диагностирование личностных качеств человека по его речи / Г. Г. Матвеева. – Ростов-на-Дону : ДЮИ, 1998. – 82 с.
7. **Степанов Ю. С.** В поисках прагматики (проблема субъекта) / Ю. С. Степанов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 325–332.
8. **Сусов И. П.** Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Новая книга, 2009. – 272 с.